

ПРЕПОЗИТИВНІ АТРИБУТИВНІ АБРОМОРФЕМИ І ПРЕФІКСОЇДИ

Статтю присвячено проблемі визначення статусу понять „афіксоїд“ і „аброморфема“ у сучасній лінгвістиці, запропоновано шляхи їх розмежування.

Ключові слова: афіксоїд, аббревіатурна морфема (аброморфема), атрибутивна абро морфема, морфема перехідного типу, морфемно подільна аббревіатура, префіксоїд.

Традиційна класифікація морфем передбачає виділення граничних одиниць кожного рівня. У межах словотвору такими можна вважати категорії «корінь» і «афікс», які переважно чітко розмежовують. Для класифікації морфем лінгвісти виділяють «зразкові» одиниці, які відповідають максимальній кількості вимог їх належності до певного рівня. Але, крім «зразкових» одиниць, наявні морфемні, що відповідають лише частині вимог. «Складність цієї проблеми, — зазначає А. Буянов, — впливає передусім з особливого характеру словотвірної категорії, що ускладнює виявлення логічних і генетичних взаємозв'язків між ними, хоч загальновідомо, що і в синхронії, і в діяхронії мовна система — це безперервний ланцюг явищ, безперервний у тому розумінні, що між окремими рівнями і підсистемами мови немає різких, абсолютних меж, що поряд з явищами, які виступають в повному своєму розвитку, є багато фактів, що представляють поступові переходи [2, с.1]».

Відповідно опис одиниць, що перебувають на периферії, пов'язаний з проблемою визначення статусу відповідних елементів, функції, яку вони виконують у мові, критеріїв їх розмежування. Це стосується насамперед

понять „афіксоїд“ і „аброморфема“, бо дослідники часто вкладають різний зміст у те саме поняття, недиференційовано використовуючи терміни.

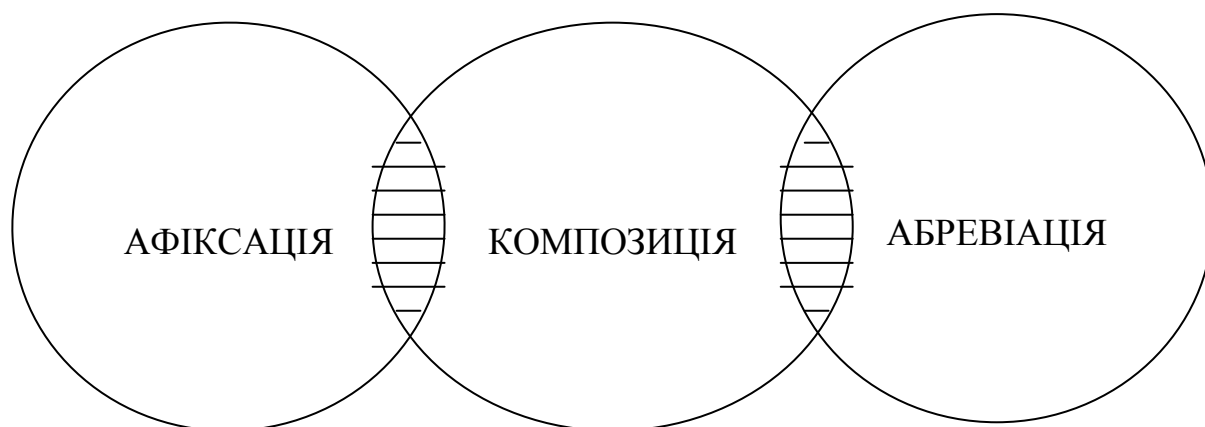
Неоднаковий кількісний розподіл структур складних і складноскорочених слів не випадковий. Н. Клименко твердить, що матеріал «Морфемно-словотвірного фонду сучасної української мови» Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАН України, у якому зібрано найповніший на сьогодні список лексики української мови (понад 160 тис. одиниць), засвідчує подвійність функціонального характеру багатьох морфем у сучасній мовній системі. Вона ґрунтується на їхній здатності набувати ознак різних функціональних класів, що забезпечує взаємопереходи між словами різних способів словотворення, формує різні за формою засоби вираження функціонально близьких словотвірних значень [8, с.164-165].

У сучасній лінгвістичній літературі **афіксоїд** (від *афікс* і грец. εἶδος — вигляд, сорт, тип, вид) визначають неоднаково: як значущі частини слова, які спостерігаються лише в межах складних слів і тільки в ролі морфем, що однаково можуть вживатися і як службові, і як кореневі [18, с.91]; чи як компонент складного або складноскороченого слова, що повторюється з тим самим значенням у ряді слів і наближається за своєю словотвірною функцією (здатністю утворювати нові слова з тим самим компонентом) до афікса [11, с.26]; чи як морфему, яка одночасно функціонує в мові у ролі афікса і кореня з його загальним лексичним значенням та має паралельні синонімічні афікси [16, с.20-21]; чи як проміжну морфему, частину складного або складноскороченого слова, здебільшого співвідносно з повнозначним словом чи основою, яка повторюється з тим самим значенням у ряді слів і наближається за словотвірними функціями до афіксів [17, с.37-38].

Термін „**аброморфема**“ використовують для позначення складників аббревіатур і, на нашу думку, він може застосовуватися тільки до складників подільних аббревіатур. Як уже зазначалося, межі аброморфем переважно не збігаються зі звичними співвідносними за формою кореневими морфемами,

пор.: **агіт-** (*агітвідділ, агіткампанія, агітплакат, агітпоїзд, агітпункт, агітробота*) і **агітацій-**; **-ком-** (*завком, міськвиконком, райвиконком*) і **комітет-**; **тур-** (*турбаза, турбюро, турпохід, турпутівка, турреїс, тур фірма*) і **турист-**; **-фак** (*журфак, літфак, педфак, філфак, юрфак*) і **факультет-**.

Схематично відношення афіксоїдів як морфем перехідного типу між афіксацією і композицією та переважної більшості аброморфем, що також перебувають на стику, але вже композиції й аббревіації, можна представити колами, що перетинаються. Місця перетину займають відповідно аналізовані одиниці.

Зауважимо, що в зонах перетину домінувальним є рух в одному напрямку: компоненти складних слів можуть переходити чи в афіксальні, чи в аббревіатурні морфемі, що відбувається набагато інтенсивніше у сучасній українській мові.

На жаль, у сучасному мовознавстві чітко не розмежовують афіксоїдні похідні і складноскорочені слова з автохтонними та інтернаціональними складниками. Наприклад, З. Потіха категорично стверджує, що «терміни суфіксоїди і префіксоїди можна застосовувати лише до інтернаціональних словотворчих елементів» на зразок *-граф, -графія, -дром, -лог, -логія, -метр, -метрія, -оїд, -скоп, -тека, -філ, -фоб; авто-, аеро-, астро-, графо-, теле-* і под. [14, с.137]. В. Лопатін зараховує до розряду афіксоїдів компоненти *госп-* (*лісгосп*), *політ-* (*політвідділ*), *орг-* (*організація*) [15, с.26]. Л. Мініна усічення

буд-, голов-, зав-, нар-, нач-, обл-, пом-, пром-, рай-, торг- і под. називає префіксоїдами-абревіатурами і здійснює їх якісно-кількісний аналіз на матеріалі російської мови [12].

Щодо розмежування абревіатурних і афіксоїдних компонентів цікаву думку висловлює Є. Кубрякова: у складноскорочених словах семантичне зрушення полягає не у досягненні нового лексичного або якого-небудь іншого типу значення, а у рішучій зміні способу подання і відображення дійсності [9, с. 146].

На наше переконання, важливим є аналіз внутрішнього синтаксису композитних утворень і морфемно подільних абревіатур, що відображає відношення складників мотивувального словосполучення, яке є їхнім синтаксичним еквівалентом. «Внутрішній синтаксис композитів української мови характеризується постпозицією пояснюваного члена, і тому помітна зміна порядку розташування основ, співвідносних з компонентами мотивувального найчастіше дієслівно-іменникового (*варить сіль > солевар, любить сонце > сонцелюб*) або субстантивного (*наймач квартири > квартиронаймач*) сполучення [17, с.263]». Як справедливо зауважує К. Городенська, останнім часом у зв'язку з активізацією досліджень семантичного синтаксису робиться спроба подати процес утворення складних слів як формально-граматичну реалізацію семантичної структури речення. Визначальною ознакою семантичної структури речень, на якій базується творення багатьох складних іменників, є її трикомпонентність, причому всі три компоненти таких речень здебільшого дістають формальне вираження (пор.: *маслороб* – той, хто робить масло; *мовознавець* – той, хто вивчає, знає мови; *рибовод* – той, хто розводить рибу) [4, с.27-28]. Щодо абревіатур, то їх творення відбувається передусім унаслідок скорочення складників мотивувального словосполучення переважно без зміни послідовності розташування їх: пор., *райцентр* – районний центр, *розвіддані* – розвідувальні дані; *завферми* – завідувач ферми, *комроти* – командувач роти.

За твердженням Н. Клименко, функціональна і семантична близькість афіксів та афіксоїдів дає змогу утворювати синонімічні, часто еквівалентні слова, пор.: *бавовнороб – бавовняр, каменолом – каменяр*, де основою афіксального слова, що мотивується композитом, лишається його пояснювальний член (*бавовно-*, *камено-*), а афіксоїдні основи (*-роб*, *-лом*) передають свої функції семантично еквівалентному суфіксу *-яр* [7, с.66]. Характерно, що складноскорочені слова позбавлені такої синонімічності, бо скорочення в них має іншу природу порівняно зі словами, утвореними за допомогою афіксоїдних елементів.

Притаманна сучасній українській мові тенденція до активного творення і використання назв-класифікаторів сприяє появі складних і складноскорочених слів. Лексеми з першими скороченими компонентами відрізняються від складних слів у функціональному плані, бо належать до компресивного словотворення, мета якого створювати скорочені назви, що можуть функціонувати паралельно з повними.

Слова з афіксоїдами можна кваліфікувати як актуальні складні слова – лексичні одиниці, що складаються з двох основ, переважно з'єднаних інтерфіксом, а з аброморфемами — як складноскорочені слова, що утворюються внаслідок усічення компонентів мотивувального словосполучення і складаються зі скорочених компонентів (*атоммаш, інжбат, медвидав*), скороченого і повного компонента (*абонплата, райземвідділ, фармпрепарат*). Характерно, що і складні, і складноскорочені слова відзначаються цілісністю орфографічного, семантичного та синтаксичного оформлення, а повторюваність одного з компонентів композита чи аброутворення в цілій низці слів знімає враження оказіональності слова, надає регулярного структурно-семантичного характеру процесові словотвору, допомагає виробленню фонетичної цілісності складних і складноскорочених слів, що з'являються.

Унаслідок посилення міжмовного взаємовпливу та взаємообміну не тільки лексемами, але й словотвірними моделями, активізувалося

використання інтернаціональних лексичних одиниць та інтернаціональних морфем у сучасній українській літературній мові. Серед них виокремлюють слова з міжнародними терміноелементами, що стоять у препозиції (*avia-*, *агро-*, *гідро-*, *дендро-*, *кіно-*, *психо-*, *рентгено-*, *синхро-*, *термо-*, *техно-*, *фото-* тощо).

На сьогодні у науковців немає єдиної думки щодо визначення статусу цих препозитивних компонентів. У вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці останнім часом сформувалося два різні підходи до визначення статусу іншомовних препозитивних одиниць — якісний і кількісний. Перший характеризується тим, що, устанавлюючи статус цих одиниць, враховують їхні семантичні й функціональні особливості. Другий підхід ґрунтується на точних кількісних підрахунках похідних з тими або тими елементами, який широко розробляють російські лінгвісти на матеріалі англійської мови. Їх називають основами складних слів [8, с.62], префіксоїдами [3, с.39], відносно вільними (відносно зв'язаними) морфемами [10, с.95], прикметниковими морфемами [18, с.103], міжнародними терміноелементами [5, с.66], аналітичними прикметниками [6, с.206], препозитивними міжнародними блоками [1, с.20], зв'язаними компонентами [13, с.155] тощо.

На появу складноскорочених і складних слів впливає велика кількість запозичень, що в українську мову спочатку засвоювалися як слова проміжного типу, які подібні до абревіатур і композитів: *аудіотехніка*, *відеотехніка*, *аудіовідеотехніка* і под. Деякі запозичені основи у сучасній українській мові, зберігаючи вже засвоєні значення, за спостереженнями дослідників, активізують нові й на цьому ґрунті стають подібними до аброоснов, бо за допомогою їх утворюються нові складні іменники напівабревіатури-напівкомпозиції. До них зараховують основи **аудіо-** (*аудіокомпанія*, *аудіокурс*, *аудіопродукція*, *аудіотехніка*, *аудіотовари*), **енерго-** (*енергоборг*, *енергозалежність*, *енергокриза*, *енергопрогрес*, *енергорепресії*), **кіно-** (*кіноакадемія*, *кінобізнес*, *кіноман*, *кіномода*, *кіноринок*, *кінопідприємець*, *кінохіт*), **радіо-** (*радіоанонс*, *радіодебати*, *радіозвернення*,

радіопривітання, радіфестиваль, радіохіт), **теле-** (*телевежа, тележурнал, телекомунікація, телекомплекс, телесигнал, телестудія, телемарафон, телешоу*). Ці нові іменники засвідчують не лише динамічні процеси формування фонду нового типу основ (аброоснов), а й усталення абрєвіатурних моделей творення слів, які оминають стадію співвідношення словосполучення — абрєвіатура і відразу побудовані за абрєвіатурним зразком-моделлю [7, с.104].

Дискусійним залишається питання щодо визначення статусу інтернаціональних терміноелементів: це афіксоїди чи аброморфеми.

Найбільш продуктивними є препозитивні усічені інтернаціональні основи (*авто-, агро-, біо-, гідро-, зоо-, електро-, кіно-, теле-, фото-*), що можуть поєднуватися з будь-якими компонентами як інтернаціональними (*авіакомплекс, гідроплан, електрокар*), так і питомими (*автомайстерня, телеурок, фотоприлади*). Характерно, що і питомі аброморфеми і усічені інтернаціональні складники мають аглютинативний характер, пор.: *держпромполітика, міськветлікарня, укравіанперевезення; авіаметеослужба, автовеломотогонки, кінофотоапаратура, радіоаеронавігація, телекардіостимулятор*.

Для визначення статусу елементів іншомовного походження у словах з непрозорою морфемною структурою треба зважати на комплекс властивих їм характеристик. За нашими спостереженнями, запозичений компонент у морфемній структурі слова набуває статусу префіксоїда, якщо:

- 1) має постійну препозицію відносно кореня;
- 2) характеризується регулярністю вживання;
- 3) частково десемантизувався на українському мовному ґрунті.

До таких префіксоїдів належать **бі-** (*бікарбонати, біквадрат, біпризма, бісегментація, бісектор, бітональність*), **макро-** (*макроеволюція, макроекономіка, макрокінетика, макроклімат, макромолекула, макрорельєф, макросистема, макроспора, макроструктура, макрофауна*), **мета-** (*метagalактика, метагенез, металогіка, метаморфізм, метатеорія,*

метафаза, метафізика), моно- (моногібрид, монодрама, монокультура, моноцентризм, моноцикл), *полі-* (поліартрит, полівітаміни, поліелектроліти, поліморфізм, поліпропілен, полісемія).

Щоправда, згадані ознаки префіксоїдів частково збігаються з ознаками препозитивних аброморфем, зокрема за позицією у слові та частотністю вживання. Але, на відміну від афіксоїдів, аброморфемі мають слабший ступінь десемантизації.

Пропонуємо кваліфікувати як аброморфемі ті інтернаціональні усічені основи, що не зазнали десемантизації і повністю не втратили зв'язку з мотивувальним прикметником, тобто ще мають здатність розгортатися в еквівалентне складноскороченому слову словосполучення. Хоч нині домінує творення одиниць за абревіатурним зразком-моделлю, оминаючи стадію співвідношення словосполучення — абревіатура. Ця тенденція засвідчує закріплення за елементами складноскорочених слів статусу морфемі внаслідок збереження їхнього самостійного значення, повторюваності та закономірностей комбінаторики в слові.

Певні труднощі виникають у виділенні аброморфем через те, що інтернаціональні усічені основи закінчуються переважно на голосні **о-** та **е-**, які кваліфікують у композитах як інтерфікси. Але в таких компонентах, як *біо-, зоо-, кіно-, метео-, фото-* елемент **-о-** не відокремлюється, оскільки немає комбінацій цих аброморфем з іншими морфемами без нього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В.В. Інтернаціональні елементи у словниковому складі мови / В.В. Акуленко // Мовознавство. — 1973. — № 5. — С.20–30.
2. Буянов А.П. Субстантивны́е полусуффиксы в словообразовательной системе немецкого языка: автореф. дис. на соискание научной степени канд. филол. наук: спец. 10.02.19 „Теория языка” / А.П. Буянов. — М., 1979. — 29с.

3. Городенська К.Г. Префікси і префіксоїди в українській мові / К.Г. Городенська // Мовознавство. — 1986. — № 1. — С.36–41.
4. Городенська К.Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису / К.Г. Городенська // Мовознавство. — 1988. — № 3. — С.27–34.
5. Григорьев В.П. Так называемые интернациональные сложные слова в современном русском языке / В.П. Григорьев // Вопросы языкознания. — 1959. — № 1. — С.65–78.
6. Капанадзе Л.А. Взаимодействие терминологической и общеупотребительной лексики / Л.А. Капанадзе // Развитие лексики современного русского языка. — М., 1965. — С.206–207.
7. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н.Ф. Клименко. — К.: Наукова думка, 1984. — 252 с.
8. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови / Н.Ф. Клименко. — К.: ІЗМН, 1998. — 182 с.
9. Кубрякова Е.С. Семантика производного слова / Е.С. Кубрякова // Аспекты семантических исследований / Под ред. Н.Д. Арутюновой, А.А. Уфимцевой. — М.: Наука, 1980. — С.81–155.
10. Кубрякова Е.С. Об относительно связанных (относительно свободных) морфемах языка / Е.С. Кубрякова // Вопросы языкознания. — 1964. — № 1. — С.95–100.
11. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания / В.В. Лопатин. — М.: Наука, 1977. — 315с.
12. Минина Л.И. Корреляционный анализ исконно-русских префиксоидов-аббревиатур / Л.И. Минина // Морфемология и морфемография. — Владивосток: ДВНЦ АН РФ, 1993. — С.178–187.
13. Осипенко З.М. Тенденції до розвитку структури складних науково-технічних термінів у сучасній російській мові / З.М. Осипенко //

- Словотвірна семантика східнослов'янських мов. — К.: Наукова думка, 1984. — С.155.
- 14.Потиха З.А. Современное русское словообразование / З.А. Потиха. — М.: Просвещение, 1970. — 384 с.
- 15.Русский язык. Энциклопедия / ред. Ф.П.Филин. — М.: Советская энциклопедия, 1979. — С.26.
- 16.Словотвір сучасної української літературної мови / наук. ред. І.І. Ковалик — К.: Наукова думка, 1979. — 406с.
- 17.Українська мова: Енциклопедія / редкол. В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2004. — 824 с.
- 18.Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию /Н.М. Шанский. — М.: Изд-во МГУ, 1968. — 310с.